

Dezső Kinga Julianna

„Évêque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban*

Ifj. Révész Imre 1938–1949 között töltötte be a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöki tisztségét. Az 1889-ben Pápán született, majd Kassán nevelkedett fiú Kolozsváron érett felnőtté és teológus lelkésszé, hogy aztán Debrecent és a Tiszántúlt szolgálja aktív éveiben. Kiemelkedő egyháztörténész és teológus volt, s e két minősége mellett a 20. század talán legviharosabb évtizedének tiszántúli püspöke is, aki amellet, hogy házigazdája volt az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, aláírója lett annak az Egyezménynek, ami az állam és a Magyar Református Egyház viszonyát egészen a rendszerváltozásig meghatározta. A sokrétű életútból jelen tanulmányban a püspöki működésének első periódusát igyekszem vizsgálat alá vonni, mely vizsgálat árnyaltan mutatja be Révész viszonyulását a Horthy-rendszerhez és a korszakban megjelenő szélsőséges ideológiákhoz. Arra szeretnék rávilágítani, hogyan befolyásolta ez a viszonyulás a püspök egyházkormányzói működését, közéleti és politikai szerepvállalását. Ifj. Révész Imre tevékenységének ilyen irányú vizsgálatával mind ez idáig adós volt a történettudomány, éppen ezért fontos tisztázni, hogyan viszonyulhatott egy református püspök ahhoz a rendszerhez, amely alapvetően keresztény értékek mentén politizálóként határozta meg magát. Egyet kellett-e értenie minden cselekedettel, s ha ezt nem tette, adhatott-e ennek hangot?

A teljes kutatás, így ezen szöveg fő forrásbázisa az a 2017-ben kutathatóvá vált debreceni Révész-hagyaték, melyet eddig nem vont vizsgálat alá a történetírás, s amely vélhetően segít meglátni azt az aspektust, amelyből ő maga szemlélte az eseményeket. A dokumentumegyüttes a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában (továbbiakban TtREL) található meg „Révész bizalmas iratai” néven, s kiegészül a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár kézirattári (továbbiakban: TtREK) Révész-hagyatékával. A hagyaték rendszerezettsége igen sokat árul el a püspök személyiségéről: a három doboznyi irategyüttes anyagait maga Révész csoportosította és mappázta azoknak az ügyeknek a mentén, amelyeket fontosnak tartott, így egy rendszerben gondolkodó, precíz tudós ember hagyatéka tárul fel a kutató előtt.

A hagyaték részletes áttekintése során kiválogattam azokat az anyagokat, amelyek kizárólag a püspökség időszakának szempontjából relevánsak lehetnek, s a digitalizált dokumentumokból elkészített adatbázisban nagyjából 1500 iratot

* Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában készül, ifj. Révész Imre püspöki működését vizsgáló disszertáció részkutatása.

regisztráltam. Ebből a rendszerezettségből kiindulva, három kronológiai egységben (1938–1944, 1944–1945, 1945–1949), tematikusan dolgozom fel azt a dokumentumegyüttest, amelyet Révész Imre az alábbi jellegével látott el: „*Évêque malgré lui.*” A franciás műveltségű tudós püspök jellegéje szó szerint annyit jelent, hogy „püspök önmaga ellenére”, mely mondat beszédes summázása mindannak, amit ő maga gondolt az egyházkormányzói működés egészéről. Püspökké választását megelőzően Révész számos fórumon hangot adott annak a határozott elképzelésnek, miszerint nem szeretett volna püspök lenni. A hagyaték jellegéje vélhetően főként erre utal, de a dokumentumok vizsgálata egy mélyebb jelentésréteget is tartogathat, nevezetesen, hogy püspöksége alatt olyan döntéseket kellett meghoznia egyháza megmentésének érdekében, amelyek talán saját meggyőződésével is szemben álltak.

RÉVÉSZ IMRE VISZONYULÁSA A HIVATALOS POLITIKAI VILÁGHOZ ÉS A HORTHY-CSALÁDHOZ

Vallomásaiban¹, azaz teológiai önéletírásában Révész Imre maga vázolta fel életútját a gyerekkortól egészen a debreceni évekig.² Az autobiografikus műben rávilágít arra, milyen hatások érték addig, amíg elfoglalhatta Magyarország legtöbb hívet számláló református egyházkerületének püspöki székét. Tanuló éveit a történeti Magyarország területén töltötte, ugyanis Kassán járt elemi iskolába, majd gimnáziumba, teológiára Kolozsvárra került, erdélyi tartózkodásának pedig a trianoni döntés vetett véget. Az ifjú teológus valósággal elmenekült Kolozsvárról, amelyről úgy írt, hogy „a román uralom alatt végképp nem éreztem többé jól magamat Erdély földjén”.³ Mindezek fényében válik érdekessé az a kérdés, hogyan viszonyult Révész ahhoz a hivatalos politikai kurzushoz, melynek ideológiai középpontjában a kereszténységen túl a revízió gondolata állt. Révész Imre 1920-ban az Árpád téri gyülekezet lelkészeként kezdte debreceni pályafutását, majd 1930-tól a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen (abban a felsőoktatási intézményben, amelynek Horthy Miklós 1927-ben lett díszdoktora⁴) folytatta akadémiai karrierjét. A kimagasló teológusi-egyház történeti tevékenységet szakította meg az az egyöntetű egyházkerületi döntés⁵, amelynek alapján Révészt a hosszú Baltazár-éra és egy rövid Maklár Károly-püspökség után a Tiszántúli Református Egyházkerület vezetőjévé választották.

A hagyaték forrásainak tükrében nagyon kevés információ áll rendelkezésre arról, hogy a formalitáson túl Révésznek volt-e bármiféle személyes kapcsolata

¹ Barcza (szerk.) 1990.

² A püspökségig vezető életútról bővebben: Dezső 2023.

³ Barcza (szerk.) 1990: 57.

⁴ Horthy Miklós Honoris Causa doktori oklevele – DEENK Egyetem történeti fotótár: <http://hdl.handle.net/2437/82429>

⁵ TtREL I. 1. a. 59. Közgyűlés, Debrecenben 1938. október hó 3. napján.

a kormányzóval. Magával a Horthy-rendszerrel nem áll kapcsolatban az a tény, hogy Révész egyháztörténetírói pályája a korszakban kezdett felfelé ívelni, és számos értékes munkát⁶ maga mögött tudhatott akkor, amikor 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.⁷ Ezzel összefügg azonban az a tudományos elismerés, ami a rendszer sajátja volt, ugyanis a Magyar Corvin-láncot, a Magyar Corvin-koszorút, illetve a Magyar Corvin-díszjelvényt⁸ Horthy Miklós alapította Klebelsberg Kuno kultuszminiszter elképzelése nyomán. Azok lehetnek a birtokosai, akik a magyar tudományban és művészetekben kimagasló teljesítményükkel kitűntek kortársaik közül, s a Corvin-koszorú elismerésnek lett gazdája Révész Imre is ugyanabban az évben, amikor az Akadémia levelező tagjává választották. A kitüntetésről szóló dokumentumot, azaz Hóman Bálint értesítő levelét⁹ őrzi a Révész-hagyaték, ezen túlmenően pedig a jelvényhez járó díszes oklevelet,¹⁰ illetve a kitüntetési szabályzat egy példányát is¹¹, magát a koszorút azonban nem, mert a szabályzat szerint a jelvényt a kitüntetett halála után vissza kellett juttatni a Kormányzóhoz. Természetesen Révész halálakor (1967) ennek már semmiféle relevanciája nem volt, arról azonban nem maradt fenn információ, hogy mi lett jelvényének a sorsa. Büky Orsolya úgy fogalmaz a könyvében, hogy a kitüntetettek névsorában azok foglalnak helyet, akik „a klebelsbergi kultúrpolitika tudományos, és művészeti elgondolásainak, terveinek megvalósítói, vagy kegyeltjei voltak”.¹² A Corvin-jelvények valamelyikét birtokolni tehát egyet jelentett – ebben az időszakban már kevésbé Klebelsberg, sokkal inkább – a Kormányzó elismerésének birtoklásával is, Révész Imre azonban azon kevés tudós egyike volt, aki a politikai fordulat és a tudományos életben végbement tisztogatás után „átmentődött”, így a kommunista hatalomátvételt követően is az MTA elismert történésze volt, mi több 1946-ban kapta meg rendes tagságát. Komplexebb elemzést igényelne, hogy ez miért történhetett így, a korszakhoz kapcsolódóan azonban itt most csupán annyit tartok érdemesnek megjegyezni, hogy ellentétben Ravasz Lászlóval – aki Hortynak lelkipásztora és a Corvin-lánc birtokosa is volt – nem állt annyira szoros, személyes kapcsolatban a politikai vezetéssel, sokkal inkább a valóban kimagasló egyháztörténetírói teljesítménye révén lehetett a korszak tudományos elismeréseit reprezentáló Corvin-koszorú tulajdonosa.

Révész Imre nem csupán történészi és egyházkormányzói minőségében vált a politikai rendszer részévé, ugyanis tisztségénél fogva a többi református püspökkel együtt az 1940-es évvel kezdődően tagja volt a felsőházaknak.¹³ Joggal merülhet

⁶ Révész 1916, 1921, 1926, 1930, 1932.

⁷ *Akadémiai Értesítő* 45. kötet, 1935. https://adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1935/?pg=0&layout=s

⁸ A kitüntetésekéről bővebben: Büky 2015.

⁹ TtREK R 7511/2. Hóman Bálint levele Révész Imréhez. 1935. március 25.

¹⁰ TtREK R 7511/1. Révész Imre Corvin-koszorú oklevele.

¹¹ TtREK R 7511/4. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény alapszabályai.

¹² Büky 2015: 14.

¹³ Püski 2000: 180–181.

fel a kérdés, hogy miért nem a püspökség kezdetétől, azaz 1938-tól csatlakozott be a felsőházi munkába. Az 1926. évi 22. tc. 4.§ B) pontja határozta meg, hogy a felsőház tagja méltósága alapján „a református hitvallású egyháznak hivatalban legidősebb három püspöke”,¹⁴ s mivel Révész Imre hivatalba kerülésekor a dunamelléki Ravasz László, a dunántúli Medgyasszay Vince és a tiszáninenni Farkas István püspöktársak mind idősebbek voltak nála, ő nem vált rögtön felsőházi taggá. 1940-ben történt meg az a törvénymódosítás, ami az 1940. évi 27. tc. 1.§ 3. pontja alapján kimondta, hogy „A magyar országgyűlés felsőházának méltóságuk, illetőleg hivataluk alapján és annak tartama alatt tagjai: [...] a Magyarországi Református Egyház dunántúli, dunamelléki, tiszántúli, tiszáninenni és erdélyi egyházkerületének püspökei”,¹⁵ majd ugyanezen cikkely 2. §-a hatályon kívül is helyezte az 1926-os törvényt. Ettől kezdve tehát minden magyarországi egyházkormányzó (kiegészülve a visszacsatolt erdélyi egyházkerület püspökével), beleértve Révész Imrét is, a felsőház tagja lett, a Horthy Miklóstól kapott első felsőházi meghívóját¹⁶ pedig hagyatéka is őrzi. Formálisan tehát jelen volt a testületben, a *Felsőházi Naplók*¹⁷ azonban arra engednek következtetni, hogy mindig passzív tagja maradt, ugyanis – Ravasz Lászlóval ellentétben – egyetlen egyszer sem hallatta a hangját, a nevéhez egyetlen felszólalás sem fűződik. Ilyen értelemben tehát nem vált cselekvő aktorrá, legalábbis a felszólalások tekintetében nem (a szavazások alkalmával természetesen állást foglalt).

Révész neve olyan tekintetben is összeforrt a Horthy-családdal, hogy ő volt az, aki Horthy István tragikus halálát követően megtartotta a gyászszertartást a kormányzóhelyettes kenderesi temetésén (a budapesti ravatalnál Ravasz László mondott gyászbeszédet),¹⁸ így ennek a közéleti szerepvállalásnak a jelentőségét is szeretném megvilágítani. Horthy Miklós azon politikusok egyike volt, akit regnálása idején is a hatalom által tudatosan épített, elképesztő mértékű kultusz övezett, ezáltal családjának is kitüntetett helyet kellett elfoglalnia a magyar néplélekben.¹⁹ Teljesen természetes volt a kormányzó születés- és névnapjának országos ünneplése, de a jegyzőkönyvek²⁰ tanúsága szerint a Tiszántúli Református Egyházkerület tanácsulésain Révész Imre püspökségének idején sem ma-

¹⁴ 1926. évi 22. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?-docid=92600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>

¹⁵ 1940. évi 27. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

¹⁶ TtREK R 7516. Horthy Miklós kormányzó felsőházi meghívólevele Révész Imréhez.

¹⁷ Felsőházi Napló I–IV. kötet https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogydok_1939_1943/

¹⁸ Hósi halált halt vitéz nagybányai Horthy István Magyarország Kormányzóhelyettese Ő Főméltósága temetésének szertartási rendje. (1942. augusztus 25.) *Budapesti Közlöny* 2.

¹⁹ A kultuszról bővebben: Turbucz 2016.

²⁰ TtREL I.1.a.59–61. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. Számtalan példát találunk erre az 1938–1944 közötti jegyzőkönyvekben, pl. az alábbi távirattal köszöntötte a kerület a kormányzót 72. születésnapján: „Főméltóságú Urunk születésnapján tartott egyházkerületi tanácsulésunk kezdetén szent lelkesedéssel, reménykedő hazafias érzéssel ünnepeltük a legelső magyar embert s összedobbanó szívvel kérjük a mindenható Istent, ki hazánk felett ezer év óta tart

radhatott el üdvözlése, köszöntése. Ezek a köszöntések vélhetően nem feltétlenül a személyes meggyőződést tükrözték – legalábbis nem mindenkinél –, sokkal inkább a kultuszhoz kapcsolódó bevett formula volt. Debrecenben annál is inkább, mivel Horthy Miklós a Debreceni Református Kollégium diákja volt, így a város „sajátjának” tekintette az ország kormányzóját. A család népszerűsége miatt Horthy István kormányzóhelyettes temetését is országos gyász kísérte²¹, így a Parlament kupolacsarnokában beszédet mondó Ravasz László és a kenderesi ravatálnál gyászszertartást végző Révész Imre – akarva-akaratlanul – a figyelem középpontjába került. Mindezek fényében helytálló lehetne az a megállapítás, hogy Révész azért temethette a nemzet halottját, mert a Horthy család kiténtette figyelmével és őt választotta a feladatra, az ok azonban ennél sokkal prózaibb: Kenderes a Tiszántúli Református Egyházkerületben található, s mivel a Horthy család református volt, ezért a megbízást az egyházkerületben aktuálisan regnáló püspök kapta, aki 1942 augusztusában történetesen éppen Révész Imre volt.

Ismeretes módon a revíziós politika társadalmi és felekezeti hovatartozástól függetlenül az egész Horthy-rendszerre rányomta bélyegét.²² Éppen ezért a református egyházban is alapvetően meghatározó lett a hatása, ugyanis 1920 után az addigi 57 egyházmegyéből csupán 19 teljes és 10 csonka maradt az anyaország területén. Különösen sújtotta ez a Tiszántúli Református Egyházkerületet, amely hatalmas területének köszönhetően határos volt Kárpátaljával, a Partiummal, sőt a Bánsággal is, így a feldarabolt egyházmegyék egy része Csehszlovákiához, Romániához és a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került. Révész Imre korabeli megnyilatkozása²³ is alátámasztja azt, hogy az egyházkormányzók is hittek a revízió eszméjében, a tiszántúli püspök különösen azért, mert az ő feladata volt a visszacsatolt északi és keleti országrészek egyházmegyéit reintegrálni a Tiszántúli Református Egyházkerületbe. Ennek következtében Révész kerületében a területvisszacsatolások mámore hatványozottan megjelent, ezt az egyházkerületi tanácsulések jegyzőkönyvei is dokumentálták. Az első bécsi döntést követő első ülésen a püspök kezdeményezésére az alábbi táviratszöveget fogalmazták meg:

„Hódolattal köszöntjük Főméltóságú Urunkat a húsz éve megszállt ősmagyar területek felszabadulása kezdetén. Bizonyoságot teszünk arról, hogy Főméltóságod szívében

---

oltalmazó pajzst: terjessze ki továbbra is védő karjait Főméltóságod felett, mindnyájunk boldogulására.” Tanácsülés 1940. évi június hó 18. napján.

²¹ Természetesen a filmhíradók is egyfajta propagandisztikus képet mutatnak, a hatást pedig fokozzák a narráció túlzó jelzői, ennek ellenére valamiféle képet kapunk a holttestet szállító Turán-vonat útjáról. <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=4759>

²² Romsics 2010.

²³ A *Függetlenség* című újságban jelent meg az a nyilatkozat, ami úgy hangzott, hogy „A megcsontított Magyarország az újabb visszagyapodáshoz két baráti nagyhatalom támogatásával jutott hozzá. Ezt a két nagyhatalmat ugyanaz a két nagy nemzet alkotja, amelyek a magyarság számára közel ezer esztendő óta a földrajzi és politikai kapcsolatok szoros és sokszoros volta következtében elsősorban közvetítették és közvetítik a nyugati művelődést...”. Révész püspök cikke az erdélyi tanulásokról. *Függetlenség* 1940. szeptember 18. 5.

hordozza ősi Kollégiumunk jelszavát: Orando et laborando! Imádságát meghallgatta, hű munkáját megáldotta a hatalmas Isten azzal, hogy a felszabadult Felvidékre bevonulhatott. Főméltóságoddal együtt imádkozunk s dolgozunk Nagy-Magyarország teljes felszabadulásáért.”²⁴

Nem lehet tehát azt állítani, hogy Révész nem került a politikai események hatása alá, hiszen számos említett dokumentum igazolja, hogy örömét fejezte ki a revíziós politika eredményeivel kapcsolatban, hagyatékában azonban arra találunk utalást, hogy mindezt megbánta. A német szövetség hatásának utólagos felismerése és az egyház túlzott ez irányú elköteleződésének revidálása jelenik meg abban a dokumentumban²⁵, amelyet Révész Kádár Imre *Egyház az idők viharáiban*²⁶ című kötetéről írt. Révész úgy fogalmazott, hogy „[...] a 'Nemzeti Hírszekegy' templomi énekeltetését, ahol csak tehettem, korlátoztam; hogy püspökségem alatt már 1944 előtt határozottan felleptem a 'Csonka-Magyarország...' stb.-nek legalább az iskolákban való szavaltatása ellen stb.”. Noha az idézett sor igencsak apologetikusan hat, az 1959-ből származó dokumentumban azonban a püspök nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy „[...] hosszú világnézeti és történetpolitikai fejlődés nehéz útját jártam végig. Ennek a fejlődésnek sem a tényét nem tagadtam le soha, sem az egyes állomásait nem törekedtem soha elködösíteni”. Ez a kinyilatkoztatás magában rejti tehát, hogy a revízió eszméje, s annak gyakorlati megvalósulása őt is magával ragadta, s tudott lelkesedni a terület-visszacsatolásokért, de benne van az a fajta belátás is, ami arra készítette, hogy elhatárolódjon a német szövetség segítségével megvalósuló revíziós törekvésektől. Kötetében Kádár Imre úgy fogalmazott, hogy „Az egyház abban a Horthy-korszakban ige hirdetését és egész életét a revizionizmus és az antikommunizmus szolgálatába állította.”²⁷ Révész Imre jogosan ítélte el ezt az egyértelműen túlzó mondatot – mondván, hogy ahhoz az egész korszak minden egyes ige hirdetését el kellene olvasni, hogy ez egyértelműen kijelenthető legyen. A fentiekben tárgyalt dokumentumban írt arról is, hogy „A református egyház [...] igen súlyos vétket követett el az irredentizmus eszteren propagálásával s a halálra ítélt feudál-kapitalista rendszer intézményeihez, ideológiájához és embereihez való önző, szolgai, meg gondolatlan tapadásával.”

Révész gondolatai arra engednek következtetni, hogy ha néhol magyarázkodásként is hatnak a leírtak, reálisan értékelte az egyház és benne önmaga Horthy-korszakhoz való viszonyulását. Egyetlen olyan dokumentum található a hagyatékban, amelyik nem a korszakra, hanem a kormányzóval való személyes

²⁴ TtREL I.1.a.59. Tanácsülés Debrecenben 1938. évi november hó 8. napján.

²⁵ TtREL TtREL I.8.d_ifj. Révész Imre III. Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharáiban című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20–23. A hagyatékban található hosszú jegyzet nyomtatásban soha nem jelent meg, vélhetően Révész nem is szánta kiadásra.

²⁶ Kádár 1957. A kötet a marxista történetírás narratívája mentén mutatja be a Magyar Református Egyház életét a világháborúk korszakában.

²⁷ Kádár 1957: 58.

kapcsolatra utal. Szenes László a levelében²⁸ – mivel ő emberileg is közel állt Révészhez – olyan, személyes információkat osztott meg a Révész-kutatásokat elindító Barcza Józseffel, amelyekben utalást tett a vizsgált témára is. Szenes úgy fogalmazott, hogy „A püspök szemben állt a Horthy-családdal, különösen az egyik fiú utódlásának előkészítése kapcsán. Erről szóló naplójegyzetét a hetenként üléselő lelkésztestület előtt is felolvasta, magam szinte szósz szerint emlékszem rá.” A levélben a szó szerinti idézés elmaradt, Révész személyes naplója²⁹ pedig nem áll rendelkezésre ahhoz, hogy az egykorú feljegyzésekből rekonstruálható legyen a tényleges álláspont. Ha igaz mindaz, amit a korábbi lelkészárs megfogalmazott, akkor Révésznek – ahogy a felsőházi passzivitásban – ebben a tekintetben is kirajzolódik konfliktuskerülő énjé. A források igazolják, hogy – ellentétben Szenes állításával – tökéletesen illeszkedett azokba a helyzetekbe, amelyekben neki püspökként kellett helytállnia: a kormányzóhelyettes magasstos gyászszertartásán, az egyházkerületi tanácsüléseken megfogalmazott köszöntő táviratoknál vagy az újságokban megjelent írásainak fogalmazásakor. S ha magánemberként nem is értett egyet a rendszer sajátosságival, vélhetően tudta, hogy püspökként egyháza érdekében az a helyes magatartás, ha ő maga is beáll a kormányzati politikához közeledő fősodorba.

RÉVÉSZ IMRE ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS

A századforduló és a két világháború közötti időszak debreceni zsidó társadalmáról több munka is született,³⁰ melyekből kiderül, hogy az ország második legnagyobb hitközössége – amely a *status quo* irányzatot követte – szerves része volt a városnak. Vélhetően az átmeneti irányzatnak és a közösség városi társadalomban betöltött szerepének volt az eredménye az is, hogy a zsidó-keresztény együttélést semmi sem gátolta, mi több Baltazár Dezső püspökségének idején³¹ a reformátusság és a zsidóság híresen jó és közeli kapcsolatban állt egymással. Egyik írásában Prebuk Anikó³² úgy fogalmazott, hogy „1936 után, Baltazár püspök halálával, 1938-ban Révész Imre püspökké történő kinevezésével a református egyházban is fordulat kezdődött”. A mondat utalást tesz arra, hogy a debreceni

²⁸ TrREL I.8.d. ifj. Révész Imre III. Szenes László levele Barcza Józsefhez Révész személyéről 1989. július 8. Szenes László Debrecenben végezte teológiai tanulmányait, majd rövid hajdúhadházi és munkácsi szolgálatot követően került vissza Debrecenbe, ahol első lelkésze lett az Egyetemi Templomnak, majd nagytemplomi lelkészként szolgált. 1953-ban Kosdra „száműzték”, ott szolgált nyugdíjba vonulásáig.

²⁹ Révész Imre személyes naplójára több helyen történik utalás, ezt a dokumentumot azonban egyetlen gyűjtemény sem őrzi, mi több a még élő családtagok sem tudnak a hollétéről. A kutatás szempontjából talán legértékesebb dokumentum vélhetően a szocialista időszakban, Révész halálát követően tűnt el.

³⁰ Első összefoglalások: Gonda 1967; Zoltai 1934: 18–32. Későbbiek: Tímár 1994: 31–42; Siró: 1994: 47–58.

³¹ Matkó 1994: 59–62; Siró 1993: 228–237.

³² Prebuk 2004: 32–38.

reformátusság – élén Révész Imre püspökkel – és a zsidóság viszonyában olyan fordulat állt be, ami hozzájárult a debreceni zsidó társadalom sorsának radikális változásához és a néhány évvel későbbi deportálásához. Nem ő az egyetlen, aki ebben a kontextusban említi a Révész-érát, ugyanis Siró Béla a már fent hivatkozott tanulmányában úgy fogalmazott, hogy „A gazdasági válság nyomán bekövetkező jobboldali fordulat azonban a városi vezetésben és tiszántúli református egyházkerületben is a jobboldal előretörését eredményezte.”³³ Szintén ő, egy másik írásában³⁴ több ízben említette Révészt abban a kontextusban, hogy nem nyújtott kellő segítséget a zsidóságnak, illetve lábjegyzetekben tett utalást arra, hogy az 1949-ben megjelent *A magyar református egyház története*³⁵ kötet „minden önkritikától mentes”, Bereczky Albert írását³⁶ pedig „apologetikus célzatú” munkaként aposztrofálta. Bereczky munkája valóban értelmezhető egyfajta „magyarázkodásként”, nem szabad elvitatni azonban azt az érdemét, hogy az egyház-kormányzó a református egyház mulasztásait is nyilvánvalóvá tette az írásában. Sokkal inkább apologetikusnak tekinthető Ravasz László önéletrajza, ami *Emlékezéseim*³⁷ címen jelent meg, s amelyben a „*A zsidókérdés*” című fejezetet azzal indítja, hogy „Gyakorlatban tudtam szeretni és szolgálni a zsidót és zsidó testvéreim közül csak azok fordultak ellenem, akiket hazugsággal elaltattak, vagy felbéreltek.”³⁸; ennek ellenére korábbi álláspontjával nem feltétlenül ezt az attitűdöt képviselte. A fent említetteknel túlzóbb álláspontot képvisel Pelle János, amikor azt írja, hogy „[...] az empátia teljes hiányát tükröző álláspontot képviselték a református püspökök, Révész Imre és Ravasz László a felsőházban”.³⁹

A fent említett írások egyoldalú és túlzó megállapításainál azonban Révész Imre és a zsidókérdés viszonya sokkal árnyaltabb. Elsősorban azért, mert minden említett vizsgálat Ravasz László személyének árnyékában látatja Révész Imre álláspontját is⁴⁰, ugyanis elnökpüspöki pozíciójából fakadóan Ravasz valóban a leghangosabb

³³ Siró 1993: 237.

³⁴ Siró 1996: 147–182.

³⁵ Szilágyi (szerk.) 1949.

³⁶ Bereczky Albert Ravasz Lászlót váltotta a Dunamellék püspöki székében, és komoly szerepe volt a zsidómentés megszervezésében. A mű, amire Siró Béla utal: Bereczky 1945.

³⁷ Ravasz 1992.

³⁸ Ravasz 1992: 212.

³⁹ Pelle 2014: 40–72. Ugyanebben a tanulmányban írja, hogy „Baltázár halála után Ravasz Lászlót választották az Egyetemes Református Konvent lelkesi elnökévé, tiszántúli püspökké pedig, másfél évvel később, az ő köréhez tartozó Révész Imrét.” U.o. 45. Ravasz tanára és mestere volt Révésznek a kolozsvári teológiai tanulmányai idején, később püspöktársak lettek, nyugdíjazásuk után pedig leveleztek egymással. Szoros volt tehát a kapcsolat, azonban az „ő köréhez tartozó” kifejezés némileg pejoratív konnotációját egyértelműen cáfolja a zsidókérdésről megfogalmazott egészen eltérő álláspontjuk.

⁴⁰ Ezt erősítették az olyan, a marxista történetírás narratívája mentén született munkák, mint pl.: Kónya 1967. A kötet címe (*A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*) egyértelműen megtévesztő, ugyanis nem szól mind a négy református püspökről, szól azonban Ravasz Lászlóról olyan tekintetben, mint aki nézetei alá rendelte az egész református egyházat (a kötetben szereplő alcímek pl.: *Ravasz László, mint a magyar református egyház vezető egyénisége a Horthy-fasizmus időszakában, Ravasz László-féle egyházvezetés*

szószólója volt a korabeli magyarországi reformátusságnak, hiba lenne azonban azt állítani, hogy püspöktársai is mindenben egyetértettek vele. Tökéletes példa erre az eltérő álláspontra magának a zsidókérdésnek a vizsgálata a két egyházkormányzó munkásságában. A szakirodalom és a már említett munkák leggyakoribb érve, hogy a – pozíciójuknál fogva felsőházi tagként jelenlévő – református püspökök tiltakozás nélkül fogadták el a zsidótörvényeket, s csak a harmadiknál tiltakoztak. Ravasz László valóban hangot adott gondolatainak a felsőházban, ugyanis mind-egyik zsidótörvény-tervezet tárgyalásánál hosszas felszólalásokban fejtegette ki álláspontját,⁴¹ beszédes azonban, hogy Révész Imre egyszer sem emelkedett szólásra. Ez a fajta passzív rezisztencia természetesen nem oldja fel azt az állásfoglalást, amit az első két törvény megszavazása jelentett, árulkodik azonban valamelyest Révész személyiségéről és arról, hogy az ő álláspontját nem lehet egyértelműen összemosni Ravasz pozíciójával,⁴² sok esetben antiszemita kiszólásaival.

Születtek olyan munkák is, amelyek valamelyest igyekeztek rehabilitálni Révész személyét és az egyházkerületi levéltár iratanyagára támaszkodva megállapításokat tenni ezzel a kérdéskörrel kapcsolatosan. Dr. Kormos László,⁴³ aki a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának igazgatója volt, vélhetően korábban is jól ismerte a Révésszel kapcsolatosan fellelhető forrásokat (ekkor még nem volt kutatható az általam vizsgált Révész-hagyaték, de elérhetőek voltak azok az elnöki iratok, amelyekben megtalálhatóak a püspöki levelezések, illetve Révész lelkipásztori naplói is), ugyanis egy 1983-as kötetben⁴⁴ úgy fogalmaz, hogy „Révész Imre naplója kiváló történeti forrásanyagot szolgáltat, hogyan igyekezett egy református püspök minden prudenciájával szabotálni a zsidók ellen hozott törvényeket.” Itt olyan levelekre és naplórészletekre hivatkozik,⁴⁵ amelyek egyértelműen alátámasztják azt, hogy Révész hogyan próbált a szűk mozgástérben

---

viszonya a német fasizmushoz stb.). A másik ilyen munka a már korábban említett Kádár-kötet. Ennek a kötetnek egy példánya megtalálható a Révész-hagyatékban is, és Révész maga írt bele széljegyzeteket, legtöbb helyen pedig kék vagy piros ceruzával kiemelte azokat a részeket, amelyek róla szóltak és/vagy nem értett velük egyet. Gondolatait egy hosszú, gépírott jegyzetben is megfogalmazta. (levéltári jelzete: TtREL TtREL I.8.d. ifj. Révész Imre III. Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharaiiban című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20–23.)

⁴¹ *Felsőházi napló* 1935. III. kötet, 1937. október 26. – 1938. augusztus 18.; *Felsőházi napló* 1935. IV. kötet, 1938. november 12. – 1939. május 4.; *Felsőházi napló* 1939. II. kötet, 1940. október 21. – 1942. február 24.

⁴² Ravasz felsőházi, zsidótörvényekkel kapcsolatos beszédeinek talán legszükségesebb álláspontja az alábbi néhány idézetben foglalható össze: „Üljön csak be egy Nyíregyházára menő harmadosztályú kocsi, amelyben 60-70 hernyósapkás, kaftános zsidó van, akinek a szájában habzik a jiddis, kérdezze meg magától: ez a magyar, ez Árpád népe, ez Arany János népe?”; „A keresztyén egyházak tartsanak bölcs mérsékletet a zsidók ártvételeiben. Van, nekünk elég sok rossz keresztyénünk a saját magunk fajtájából, miért hozunk a zsidó atyánkfiai közül nagy importot?”

⁴³ Életéről és munkásságáról bővebben: Szabadi 1999.

⁴⁴ Bartha–Makkai (szerk.) 1983.

⁴⁵ TtREL I.2.19., 20. Révész Imre lelkipásztori naplói (1920. július 22., 1923. március 20., 1939. április 16., 1941. július 18., 1944. május 8., 15., 16., 25., június 10.); TtREL I.1.c. Révész Imre körlevelei 2322/1944, 2755/1944, 3263/1944, 4288/1944 stb.

valamiféle segítséget nyújtani Debrecen zsidó társadalmának. Tibori János kötete hasonlóképpen felsorakoztatja főként azokat a TtREL elnöki irataiban fellelhető dokumentumokat, amelyekből kiolvasható a püspök segítő szándéka, illetve az, hogy a zsidókérdéshez való hozzáállása bibliai alapokon állt.⁴⁶ Ilyen dokumentumok például Révész Imre Bessenyei Lajos főispánhoz 1944. május 19-én intézett levele, melyben Révész azt írta, hogy „Még csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a magam helyi hatáskörében minden tölem telhetőt megtettem s a debreceni gettóban a keresztény istentiszteleteket a többi egyház papjaival egyetértve megszerveztem, egyet azok közül magam tartottam meg.”⁴⁷; illetve Török Sándornak írt levele is, melyben a püspök leszögezi, hogy „Arról nyugodt lehet kedves testvérem, hogy a zsidókérdés szemléletének arról az egyedüli lehetséges keresztény alapjáról, amely a Római levél 9-11. fejezetében van lefektetve, életem árán sem fogok letérni sem jobbra, sem balra.”⁴⁸ Török Sándor a Magyarországi Zsidók Országos Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságának megbízottjaként kért a püspöktől segítséget a „csillag viselésére kötelezettek számára”.⁴⁹ Noha a Tibori-kötet a források felsorakoztatásán és az idézethalmazokon túl nem fogalmaz meg messzemenő következtetéseket Révész magatartásával kapcsolatban, azt azonban világosan próbálja láttatni, hogy az egyházkormányzó nem vádolható azzal a jobbra tolódással, amellyel a marxista történetírás vádja sújtotta, s – a fent említett művek példája alapján – a modernkori történetírás is hajlamos ezt az irányt kijelölni a számára. Tanulmányában Barcza József szintén szentelt egy nagyon csekély, de annál többet mondó részt a püspök és a zsidókérdés kapcsolatának. Tiborihoz hasonlóan ő is a TtREL elnöki irataiban található levelekből⁵⁰ igyekezett kiolvasni néhány, a témára vonatkozó idézetet, mi több valamiféle

⁴⁶ Tibori 1995.

⁴⁷ TtREL I.1.e.89.d. 567/1944. Révész Imre levele Bessenyei Lajos főispánhoz 1944. május 19-én.

⁴⁸ TtREL I.1.e.89.d. 682/1944. Révész Imre levele Török Sándorhoz 1944. június 23-án.

⁴⁹ TtREL I.1.e.89.d. 945/1944. Török Sándor levele Révész Imréhez 1944. szeptember 9-én.

⁵⁰ TtREL I.1.e.90.d. 449/1944. Révész Imre levele Ricsóy Uhlarik Béla kormánybiztoshoz 1944. április 15-én, melyben kérte Juhász Nagy Sándornak, az egyházkerület főjegyzőjének szabadon bocsátását, akit a Gestapo tartóztatott le.; U.o. 786/1944. Révész levele Csia Sándorhoz, a MÁV igazgató-főorvosához 1944. július 22-én, melyben pontokba szedve fogalmazza meg álláspontját, s melyek közül talán a legfontosabb gondolatokat a 3. pont tartalmazza: „Itt azonban a kérdés most az, hogy keresztényen lelkiismerettel lehet-e helyeselni, vagy legalábbis elhallgatással túrni a zsidókérdés ún. megoldására Magyarországon március óta alkalmazott eljárási módokat. Az én meggyőződésem az, hogy nem lehet és ebben a meggyőződésben osztozom egyháznak mindenképp minden komoly lelkipásztorával és nagyon sok világi vezetőjével. Ennek ellenére és a kormány könyörgő kérésére, lelkiismeretünk súlyos megterhelésével eltekintettünk attól, hogy tiltakozásunkat a gyülekezetek elé vigyük, mert a kormány és hazánk egészen súlyos helyzetét nem akartuk ezzel még jobban bonyolítani.”; TtREL I.1.e.89.d. 765, 786/1944. Révész körlevele a gyülekezetekhez, melynek szövegét ő maga olvasta fel a Nagytemplomban 1944. július 16-án. Szövege így hangzott: „A Magyarországi Református és a Magyarországi Evangélikus Egyház püspökei tájékoztatni kívánják a gyülekezeteket arról, hogy mindkét evangéliumi egyház vezetősége a zsidókérdés kapcsán, különösen a megkeresztelt zsidók kérdésében, ismételten eljár az illetékes kormánytényezőknél és ezirányú fáradozásait továbbra is folytatja.”

következtetést is levonni azokból. Barcza úgy fogalmazott, hogy „A magyar puritánus teológusokhoz hasonlóan Révész Imre sem volt forradalmár, csak tanításai voltak részben forradalmiak. Kötötte őt a törvényességhez való merev ragaszkodás.”⁵¹ – utalva ezzel arra a már említett attitűdre, hogy Révész a zsidótörvények által szabott keretekhez képest is igyekezett a helyi – főként keresztény – zsidó lakosság segítségére lenni. Noha írásában megfogalmazta azt a kérdést, hogy „Mit lehetett Révész Imrénél látni, postán küldött leveleiből olvasni?”⁵² válaszába ismételten néhány, a dokumentumokból idézett szókapcsolatban merült ki. Barcza úgy fogalmazott, hogy „A sárga csillag viselőit fokozott gyöngédséggel kell körülvenni», ami »kifelé ne hasson provokálólag«. Gettóügyben tárgyalt főispánnal, csendőrséggel, június 11-én prédikált, majd tanácskozott magában a gettóban, és megtiltotta »a zsidók lefoglalt vagyontárgyainak egyházi vagy iskolai célra való igénybevételét.«⁵³

A fent említett munkák kétirányú – túl pozitív és túl negatív – megállapításai nem minden esetben tükrözik Révész pozícióját a kérdésben. A – mind ez ideig nem vizsgált – hagyatékban szép számmal akadnak olyan dokumentumok, amelyeket a püspök fontosnak tartott megőrizni a témával kapcsolatban, s amelyeknek értelmezése valamelyest árnyalja a korábban kialakult képet. Az egyik legkorábbi dokumentum⁵⁴ egy 1920-as újságcikk az *Új Magyarország* lapjain. A vezércikk *A zsidó kérdés* címet kapta, és a szerzője ugyan nincs feltüntetve, de az írásban az áll, hogy teljesen felesleges a zsidók ellen történő lázítás, ugyanis akit zavar a zsidóság túlsúlya a gazdaságban, az nevelje úgy a gyermekét, hogy tisztességes, keresztény kereskedő váljon belőle. Ha a cikk nem a püspöktől származik, akkor vélhetően azért kerülhetett a hagyatékba, mert valamilyen formában egyetértett vele, vagy csupán érdekelték a témáról megjelent különböző írások. Egy másik, 1921-es újságcikk⁵⁵ pedig arról árulkodik, hogy Révész prédikáció-sorozatot tartott a zsidókérdésről, mely prédikációk kizárólag evangéliumi alapon⁵⁶ közelítették meg a korra társadalmi kérdésként nehezedő témát. A cikk utolsó mondatában erre utal a névtelen szerző, aki azután, hogy köszönetet mondott Révésznek az igehirdetésekért, felhívta a figyelmet arra, hogy „[...] csak evangéliumi szempontból tárgyalta az egész problémát, ami csak kis töredéke a kérdésnek és nekünk, magyaroknak, ma nem is a legfontosabb töredéke.” Ezt az utolsó

⁵¹ Barcza–Dienes (szerk.) 1999: 148.

⁵² Barcza–Dienes (szerk.) 1999: 149.

⁵³ Barcza tehát nem fogalmazott meg következtetéseket, és nem válaszolta meg az általa feltett kérdést, csupán a levéltári forrásokból kiragadott félmondatokkal, szókapcsolatokkal adott választ. A mondaton belüli idézetek forrásai: TtREL I.1.c. 456.d. 1530/1944.; TtREL I.2.20. (Révész lelkészi naplói); TtREL I.1.c.457.d. 2353/1944. és u.o. 459.d. 3263/1944.

⁵⁴ TtREL I.8.d. ifj. Révész Imre I. A zsidó kérdés. *Új Magyarország* 1920. július 22.

⁵⁵ TtREL I.8.d. ifj. Révész Imre I. Zsidó-kérdés. *Hajdúföld* 1921. október 11.

⁵⁶ A cikk szerint Révész igehirdetésének textusa a Róm. 11,17-18. („Ha azonban az ágak közül egyesek kitértek, te pedig vad olajfa létedre beoltattál közéjük, és az olajfa gyökerének éltető nedvéből részesülsz, ne dicsekedj az ágakkal szemben.”) volt. Ennek a rövid szakasznak a kontextusa Pál Római levelének a 9,10, és 11. fejezete, melyben az apostol azt fejtegeti, hogy Isten hogyan viszonyul választott népéhez, Izraelhez.

mondatot Révész piros ceruzával emelte ki, utalva ezzel arra a lényeges tanulásra, hogy ő bármennyire is evangéliumi alapokon állt, a lakosság számára nem ez volt meghatározó a zsidókérdést illetően. A kézírattári hagyatékban fennmaradt egy kézírásos prédikációja⁵⁷ is, amely a *Zsidómisszió, zsidókérdés* címet kapta. Nem derül ki, hogy a prédikáció mikor hangzott el, de a kézírás tanúsága szerint egy lelkészevangelizáción elmondott igehirdetés volt, tehát egyértelműen nem az újságban említett prédikáció-sorozat része. A dátum ismeretében természetesen egészen más megvilágításba kerülne az igehirdetés értékelése, annyi azonban bizonyos, hogy Révészt nyilvánvalóan foglalkoztatta a zsidókérdés, és vélhetően érzekelte, hogy az egyre inkább radikalizálódó közvélemény miatt a híveknek és a lelkészeknek is szükségük van arra, hogy a kérdésről tőle halljanak egy nem politikai és gazdasági megközelítésű beszédet. Révész prédikációja amellelt, hogy a kérdésben bibliai alapon áll és egyértelműen kijelenti, hogy „Az antiszemitizmusnak valódi keresztény gyökerei nincsenek és nem is lehetnek.”, nem tagadja meg tudós énjét sem, ugyanis olyan történetírók és filozófusok⁵⁸ gondolatait emeli be angol, német, francia és latin nyelven, akik mindannyian értekeztek a zsidóság helyzetéről vagy a modern értelemben vett antiszemitizmusról. Egyértelmű tehát, hogy Révész – köszönhetően komoly nyelvi és történetírói műveltségének – nem maradt meg a jobboldali politikai fordulat által hangoztatott frázisoknál, hanem igyekezett annak a mélyére látni, elméleti síkon végiggondolni, hogy mi lehet a kialakult helyzet eredője. A prédikációt olvasva kirajzolódik, hogy a püspök a kérdés megítélésében középen állt, ugyanis logikus érvelésében kimondta a zsidóság és a kereszténység bűneit is a kialakult közbeszédet illetően, s megállapította, hogy

„Zsidóknak és gójoknak, ha e helyzet előnyeit nézik, minden okuk megvan kölcsönösen hibáztatni egymást, sőt kölcsönösen egymásra tolni minden felelősséget.

⁵⁷ TtREK R 2633. Zsidómisszió, zsidókérdés; A prédikáció textusa: ApCsel. 13,13-52. Egy hosszabb igeszakasz arról, amikor Pál a piszidiai Antiókhiaiban beszél a zsidóknak és a prozelitáknak Izráél és az Úr kapcsolatáról, de a prédikációban hivatkozik a Mt. 10,5-6., illetve a Róm. 1,16. igeszakaszokra is. Mindkettő a misszió sorrendiségére mutat rá, amelyben elsődlegesek a még nem keresztény zsidók, és csak utánuk következhet az összes többi nép.

⁵⁸ A prédikáció első lapján rögtön egy német idézet található a svájci teológustól, Walther Zimmerlitol: „Er, der Heidenapostel, ist im tiefsten Herzen Judenapostel, Heidenmissionar um der Juden willen.” A mondat Pál apostolra utal, aki szíve mélyén a zsidók apostola az ő érdekükben. Zimmerli egyébként szemben állt a náciizmussal és elítélte az antiszemitizmust. Révész idézi Jean-Paul Sarte egyik mondatát is („Si le Juif n’existait pas, l’antisemite l’inventerait.” – Ha a zsidó nem létezne, az antiszemita találná ki.), amely arra utalhat, hogy az, aki gyűlölködni akar, úgymeg találja a gyűlöletének tárgyát; ezt fejtí ki a *Vádirat az antiszemitizmus ellen* című művében. Sarte 1947. A püspök beszélt a népek egymás iránti gyűlöletének történetiségéről, itt Herder és František Palacký megállapításaira hivatkozott, de említette Max Simon Nordau, cionista gondolkodó szélsőséges megnyilvánulásait is, aki a cionizmus egyik élharcosa volt, s részben neki tulajdonította a zsidó nacionalizmus fellángolását is. Idézi továbbá Bergyajev orosz teológust, aki azt írta, hogy „According to the materialistic and positivist criterion, this people ought to have perished.” – A materialista és pozitivisták kritériumok szerint ennek a népnek el kell pusztulnia.

Egyiknek épp oly sok vagy épp oly kevés igaza lesz, mint a másiknak. De ha a keresztény ember az Ige tükrébe néz, ott csak a saját arcát, a saját felelősségét és a saját bűnét kell, hogy meglássa – a magáét is, a történelmi egyházét is.”⁵⁹

Az egyházkormányzónak nem csupán elméleti síkon kellett szembenéznie a zsidókérdéssel, ugyanis az 1938-as I. zsidótörvényt követően Debrecenben is megsza-
porodtak azok az ügyek, amelyeknél elvárták a püspöki beavatkozást. Ilyen ügy volt 1938-ban a debreceni református egyetemi templom építéskor a vállalkozó szemé-
lye körül kialakult konfliktus,⁶⁰ melynek néhány dokumentumát szintén megőrizte
a hagyatéék. A Turul Szövetségben⁶¹ tömörülő szélsőjobboldali debreceni diákság
követelése szerint a templomépítés kivitelezését nem adhatják oda annak a zsidó
származású vállalkozónak, akinek a személye addigra nyilvánvalóvá vált a közvé-
lemény számára. Az ő követelésükre reagálva, s azzal egyetértve, az egyetem rek-
tora, dr. Bacsó Jenő levelet⁶² írt az egyházkerület püspökének, hogy vegye figye-
lembe a diákság követelését. Egyértelmű elutasítást Révész ugyanennek a levélnek
az aláírási jegyzetelése, így az kézírással is szerepel ott, de válaszlevelében⁶³ bővebben
kifejtve is a rektor tudomására adta, hogy „Miután ezideig a közszállítási szabály-
zatnak olyan rendelkezése vagy egyéb olyan törvényes jogszabály nem létezik Ma-
gyarországon, amely őt vallása, illetőleg leszármazása miatt elzárta volna a pályázati
lehetőségektől: az erre illetékes szervek felelősségük tudatában nem határozhattak
másképpen.” Révész szabálykövető és józan vezetőként vélhetően jó „politikus” is
volt, ugyanis ígéretet tett a rektornak arra nézve, hogy a belsőépítészeti munkálatok-
at az egyensúly érdekében és a diákság követeléseinek is eleget téve, „születésüknél
és leszármazásuknál fogva magyar kereszténynek” fogják elvégezni. Vélhetően ez is
hozzájárult ahhoz, hogy az ügy végül lecsendesült, és nem történt botrány a temp-
lomépítés körül. Fennmaradt egy másik, terjedelmes levél⁶⁴ is, amelyet Szabó Dániel,
egy negyedéves teológus írt Révésznek. Szabó hosszasan magyarázta azt, hogy
a teológusok hogyan próbálták mérsékelni a Turul Szövetség diákjainak megmoz-
dulásait, és hogyan csapták be őt azzal, hogy az egyeztetést követően egy olyan do-
kumentumot kellett aláírnia, amiben nézeteivel ellentétes mondatok is szerepeltek.
Az nem derül ki, hogy a püspök milyen fórumon adott hangot neheztelésének az
aláírt dokumentum miatt, a magyarázkodó levél azonban világosan mutatja, hogy
Révész nem szerette volna, hogy a debreceni teológus diákságot bármilyen módon
is azonosítani lehessen az antiszemita eszmékkel. A püspök egy nagyon határo-
zott hangvételű levélben⁶⁵ aggodalmát fejezte ki Losonczy István főispánnak, és le-
fektette, hogy melyek azok a tényezők, amelyeket ő az egyházkerület vezetőjeként

⁵⁹ TtREK R 2633. Zsidómisszió, zsidókérdés.

⁶⁰ Az ügyről bővebben: Kerepeszki 2011: 125–134.

⁶¹ A szövetség tevékenységéről bővebben: Kerepeszki 2012.

⁶² TtREL I.2.20a. dr. Bacsó Jenő rektor levele Révész Imréhez.

⁶³ TtREL I.2.20a. Révész Imre levele Bacsó Jenőhöz.

⁶⁴ TtREL I.2.20. Szabó Dániel IV. éves teológusnak, a Bocskay Bajtársi Egyesület vezérének levele Révész Imréhez.

⁶⁵ TtREL I.2.20a. Révész Imre levele Losonczy István főispánnak.

garantálni tud és melyek azok, amiket nem. Révész a levélben úgy fogalmazott, hogy „Teljes személyes biztosítékot tudok adni arról, hogy püspöki kormányzatom alatt meg fognak szünni az egyházkerület életében mindazok a jelenségek, amelyek a multakban, amennyire én megítélhetem, joggal keltették fel a philosemitizmusnak legalábbis erős látszatát”.⁶⁶ A jelenségek alatt Révész azt értette, hogy a püspöki birtokot nem adja ki zsidó bérlőnek a közvélemény lecsendesítése érdekében. Mindezekhez hozzátette, hogy „semmilyen biztosítékot nem tudok adni arra nézve, hogy az egyetemi templom körül a kormányzat passzív resistenciájával, vagy inkább csöndes assistenciájával, valami jóvátehetetlen dolog talán történni, ebből nem válik olyan bonyodalom, amely legtöbb gondot magának a kormányzatnak fog okozni s magyar és magyar közé megint egy újabb éket ver.”⁶⁷ Az ügy világosan láttatja, hogy mind a teológus diákság, mind Révész mérséklőleg igyekezett hatni a Székelyhidasi Sebestyén Lajos, zsidó vállalkozó ügye körül kibontakozott konfliktusban. Ez a református-presszió tulajdonképpen el is érte célját, ugyanis a Turul Szövetség diákjai nem tettek olyan lépést, ami hátráltatta volna az építkezés menetet vagy veszélyeztette volna Sebestyén testi épségét.

A hagyaték néhány dokumentuma arra enged következtetni, hogy Révész – egyháztörténész lévén – igyekezett valamelyest megérteni a szélsőjobb világlátását. Emiatt őrizhette meg a *Holnap* „Független Magyar Nemzeti Szocialista tudományos és társadalmi folyóirat”-nak azt a cikkét,⁶⁸ amely „Egyház és Nemzeti Szocializmus” címmel jelent meg Pröhle Sándor⁶⁹ tollából, és amelyben a szerző az egyház és állam egymáshoz való viszonyulását vezeti le az ókortól kezdve egészen a modern értelemben vett államokig, s amelyben a nemzeti szocializmus szemzőgéből tekintve minden keresztény egyházat népegyházi, vagyon nélküli konglomerátumként képzelt el. A másik megőrzött dokumentum⁷⁰ Málnási Ödön⁷¹ két írása, ami nem megjelent, hanem gépirott változatban került hozzá. Az egyik mondanivalója, hogy a zsidóság „a kultúrát fertőző, negatív, sőt destruktív szerepű”, a másik lényegi megállapítása pedig, hogy „A krisztusi etika a legszigorúbb szociáletika és harcoss antijudaista etika.” Ha Málnási mondatait szembeállítjuk azokkal a gondolatokkal, amelyeket Révész a prédikációjában írt, két, egymással ellentétes világlátással találkozunk.

A fent tárgyaltak tükrében kijelenthető, hogy Révész sohasem érthetett és nem is értett egyet azokkal a szélsőjobb oldali eszmékkel, amelyekkel őt azonosították. Sokkal inkább az rajzolódik ki a dokumentumokból, hogy lehetőségeihez mérten igyekezett a kialakult társadalmi helyzetet valamiféle mederben

⁶⁶ TtREL I.2.20a.

⁶⁷ TtREL I.2.20a.

⁶⁸ TtREL I.2.20a. Egyház és Nemzeti Szocializmus. *Holnap* 1939. július 21.

⁶⁹ A szerző személye amiatt is érdekes, mert Pröhle mellett, hogy a Nyilaskeresztes Párt országgyűlési képviselője volt, evangélikus lelkészként szolgált.

⁷⁰ TtREL I.2.20a. dr. Málnási Ödön – Kulturák és civilizációk; Szociáletikai alapelveink.

⁷¹ Dr. Málnási Ödön világnézeti pályáíve széles skálán mozgott, ugyanis marxistából vált a nemzetszocialista eszmék követőjévé, a Magyar Nemzeti Szocialista Párt tagjává és Szalasi Ferenc ideológusává.

tartani és úgy cselekedni, hogy az a debreceni zsidóságnak ne váljon kárára, de az ő püspöki tekintélye se inogjon meg az egyházi és világi vezetők szemében. Nem kerülhető meg azonban az a kérdés, hogy mindezek ellenére miért nem sikerült megmenteni a debreceni zsidóságot a deportálástól. A válaszhoz legközelebb talán az az *oral history* forrás visz, amelyik Szenes Sándor kötetében⁷² jelent meg. A forrás egy terjedelmes interjú azzal az Éliás Józseffel, aki a Magyar Református Egyház zsidómentő missziójának, a Jó Pásztor Bizottságnak a legcselekvőbb lelkesze és a zsidómentés élharcosa volt. Éliás visszaemlékezése szerint a budapesti pápai nunciatura még az Auschwitzi Jegyzőkönyv átvétele előtt, vatikáni eredetű bizalmas információk alapján közölte vele, hogy mi a pontos eljárási rend a zsidóság elpusztításával kapcsolatban. Éliás minden információt, ami a birtokába jutott, a gettósítástól a gázkamrákig, papírra vetette és elküldte a négy református püspökhöz egy-egy megbízott futárral, akik az életüket tették kockára a levél kézbesítésével. Arra a kérdésre, hogy reagáltak-e a püspökök, a lelkész azt a választ adta, hogy Révész Imre meg volt győződve róla, hogy „örültséget írt”, és azt üzentte vissza a futárral, hogy „Nem ajánlom, hogy a tiszteletes úr ilyen leveleket küldözgessen veled, mert ha elfognak vele, nem tudunk kimenteni.”⁷³ Ha valóban ez volt Révész reakciója, akkor ez arra enged következtetni, hogy vélhetően ő maga sem hitte el az „*Endlösung*” valóságosságát, mi több „örültségnek” tartotta, hogy a hallottak bármiféle módon megtörténhettek. Ez vezethetett ahhoz a kései reakcióhoz, ami már a Jegyzőkönyv ismeretében és Horthy kiugrási kísérletét követően született meg 1944. október 28-án. Révész Imre Bánáss Lászlóval (római katolikus prépost-plébános), Bodnár Jánossal (Tisza István Tudományegyetem prorectora), Vásáry Istvánnal (Debrecen polgármestere) és Herpay Gáborral (Hajdú vármegye alispánja) közös nyilatkozatban⁷⁴ tette közzé álláspontját a német szövetség elítéléséről. A dokumentumban úgy fogalmaztak, hogy „[...] megállapítjuk, hogy a német szövetség hazánkat és népünket pusztulásba vezette. [...] Ebből a katasztrófális helyzetből csak a német szövetségből való kiválással szabadulhat meg nemzetünk.”⁷⁵

Későn történt tehát a felismerés, s talán ez az a tényező, amelyre a korábban említett tanulmányok, írások egyáltalán nem világítanak rá. A hagyatékban arra vonatkozóan, hogy mi volt Révész személyes motivációja az első két zsidótörvény megszavazásakor, nem maradt fenn semmilyen dokumentum, a kutatás viszont arra enged következtetni, hogy a Ravasz László által képviselt álláspont határozta

⁷² Szenes 1986.

⁷³ Szenes 1986: 57.

⁷⁴ TtREL I.2.20a. Nyilatkozat. 1944. október 28.; A nyilatkozat ezen példányának alján található egy kiegészítés Révész részéről, ami így hangzik: „Isten színe előtt, lelkiismeretem tisztaságában kijelentem és bármikor esküvel kész vagyok megerősíteni, hogy ez a szöveg a birtokomban lévő és az eredeti aláírásokkal ellátott példánya szóról-szóra és betűről betűre egyezik. Az orosz főparancsnokság kiküldöttének, egy főhadnagy-kisasszonynak a dátumban jelzett napon ezt a szöveget adtuk át. Debrecen. 1944. november 2. Révész Imre, a tiszántúli református egyházkerület püspöke.”

⁷⁵ TtREL I.2.20a.

meg minden református felsőházi tag állásfoglalását is, így feltehetően nem is volt opció, hogy Révész a törvények ellenzése mellett tegye le voksát. Akadt azonban a református egységtől eltérő álláspontot képviselő személy is, amit az egyházi vezetők nem hagytak szó nélkül. A hagyatékban fennmaradt az a néhány, a belső konfliktust részletező levél (Révész és Balogh Jenő, a dunamellék főgondnoka közötti levélváltás), amelyek arra engednek következtetni, hogy a III. zsidótörvényről történő szavazáskor báró Vay László, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka eltért az egységes ellene-szavazástól, és megszavazta a törvényt. Révész úgy fogalmazott, hogy „[...] a dolog fölött nem lehet és nem szabad napirendre térni, mert ha most elhallgatjuk vagy elkenjük ezt a krízist, az később még sokkal akutabb formában jelentkezhetik s mind az egyházkerületet, mind az egyetemes egyházat egészen lehetetlen helyzetbe hozhatja”.⁷⁶ Révész szorgalmazta, hogy konventi ülésen vitassák meg az ügyet, Balogh Jenő azonban levelében Ravasz László mérséklő álláspontját tolmácsolta:

„Visszamenőleg nem tenném a kérdést rekrimináció tárgyává. Jövőre meg kellene állapodni, hogy fontos hitelvi vonatkozású kérdésekben az elnökségek között megkülönböztetés ne legyen, vagy ha átmenetileg van is, az kifeje ne látszódjék. Ez kétségtelen nagy egyházi érdek.”⁷⁷

A bűnbánat egyik legfontosabb dokumentumát⁷⁸ szintén a hagyaték őrzi. Révész „*Hogy élj!*” címmel mondott beszédet az alcím tanúsága szerint „[...] a deportáltak felsegítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án”. Talán a legkifejezőbb az lenne, ha a teljes beszédet idézném, mégis a leginkább kiemelendő mondat – mely reflektál a kései felismerés megállapítására – rögtön a beszéd legelején elhangzik: „[...] amikor már mindnyájan borzadt sejtelmek között éreztük, hogy beteljesedőben van a magyar történet egyik legnagyobb katasztrófája, de vagy nem bírtuk, vagy nem akartuk, vagy nem mertük levonni e megérzésünkből a megfelelő következményeket.”⁷⁹ Az idézett sor nevezhető egyrészt önfelmentő magyarázatnak, másrészt viszont a bűnbánat valóságossága sem kérdőjelezhető meg, ugyanis Révész a beszéd közepén Pál apostol szavaival megvallotta azt is, hogy „A bűnösök között első én vagyok!”⁸⁰ Ezen túlmenően pedig egyértelművé tette, hogy az antiszemitizmus számára egyet jelent az ős hamissággal, s aki azt vallja, annak a krisztusi értékekhez semmiféle kapcsolódása nincs. A püspök feladatul pedig azt jelölte ki, hogy nincs más teendő, mint „[...] szívükre ölelni a hazatérő deportáltakat, megosztani velük, ha kell, a legutolsó

⁷⁶ TtREK R 3334_7-8.

⁷⁷ TtREK R 3334_7-8.

⁷⁸ TtREL I.2.20a. „Hogy élj!” Megnyitó beszéd a deportáltak felsegítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án.

⁷⁹ TtREL I.2.20a.

⁸⁰ A mondat az 1Tim. 1,15-ben található: „Igaz az a beszéd, és teljes elfogadásra méltó, hogy Krisztus Jézus azért jött el a világba, hogy a bűnösöket üdvözítse, akik közül az első én vagyok.”

sovány falatot is, fedélhez, ruhához, munkához, jogokba visszahelyezéshez juttatni őket, annál nagyobb szeretettel és annál áldozatosabb buzgósággal, minél nehezebbek most a viszonyok.”⁸¹

Püspöki hagyatékának rendezésekor Révész erre a dokumentumra 1949. március 23-i dátummal azt a megjegyzést írta, hogy „Ezt sem tudta nekem megbocsátani máig sem a debreceni református közvélemény. Kijelentem, hogy ma is minden szavában fenntartom.” A püspök megjegyzése két dologra enged következtetni: egyrészt arra, hogy talán a beszédben elhangzottakat nem bocsátotta meg Révésznek a közvélemény, túlságosan filoszemitának tartva azokat; másfelől pedig valószínűsíthetően azokat a mulasztásokat sem, amelyeket egyházi vezetőként erőteljesebb fellépéssel meg kellett volna cselekednie. Nem valószínű azonban, hogy „hatalma” kiterjedt volna a deportálások leállítására, ugyanis az teljes mértékben politikailag irányított tevékenység volt. Hibás tehát az a megállapítás, hogy Révész püspöksége az egyházkerület jobboldali fordulatát jelentette, sokkal inkább történt minden esemény a politikai jobboldali fordulat árnyékában, így a zsidóság helyzetének radikális átalakulása sem írható csupán a keresztény egyházak számlájára, a holokausztra idejében történő ráeszmélés elmaradása azonban annál inkább. Révész elhangzott beszéde és a dokumentumon hagyott jegyzete viszont arra enged következtetni, hogy mindezt beismerte, s igyekezett ezt egyértelművé tenni a debreceni és az országos közvélemény számára is.

RÉVÉSZ IMRE ÉS A HUNGARIZMUS

A hagyatékban talán a legmeglepőbb dokumentumegyüttese⁸² az a néhány levél, amelyik arról árulkodik, hogy 1942 júliusában Szálasi Ferenc találkozót kért Révész Imrétől. Szálasi Ferenc ebben az időszakban már túl volt a börtönbüntetésén (még a letöltése előtt amnesztiával szabadult), és ötödik alkalommal igyekezett újjászervezni saját pártját.⁸³ Révésznek semmiféle kapcsolódása nem volt a Szálasi-féle mozgalomhoz és a hungarizmushoz, illetve 1939–1944 között a Nyilas-kereszties Párt országgyűlési képviselői között is kisebb arányban (26 képviselőből 9 fő) voltak reformátusok,⁸⁴ mint római katolikusok, így vélhetően kevés közös ügye lehetett a nyilasok vezetőjének a tiszántúli egyházkormányzóval. Annyi bizonyos azonban, hogy a kezdeményező fél Szálasi volt, aki nem személyesen kereste fel a püspököt, hanem Debrecenbe küldte Csia Sándort, a Nyilaskereszties Párt egyik politikusát és bizalmasát, hogy egyeztessen találkozót Révész Imrével.

⁸¹ TtREL I.2.20a. „Hogy élj!” Megnyitó beszéd a deportáltak felségítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án.

⁸² TtREK R 2812 402.

⁸³ Paksa 2013: 222.

⁸⁴ Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Almanach_1939-1944/?pg=0&layout=s

Csia leveléből⁸⁵ az derül ki, hogy nem tudott Révésszel személyesen találkozni, mert a püspök nem tartózkodott a városban, csupán titkárának hagyta ott a fennmaradt levelet, és későbbi írásos egyeztetést kért. Nagyjából két héttel később, július 4-én már Szálasitól érkezett levél,⁸⁶ melyben pontosan meghatározta a találkozás időpontját, amit 3 nappal későbbre tűzött ki, s melynek helyszíne nem Debrecen volt, hanem a Magyar Református Egyház Konventjének épülete Budapesten, az Abonyi utca 21. sz. alatt (ma: MRE Zsinati Hivatalának épülete).

1942. július 7-én megtörtént tehát a találkozó, melyet követően Révész a Szálasi által küldött levél üres felületeire még aznap lejegyzetelte a benyomásait. Mivel naplójában⁸⁷ Szálasi egy szót sem ejt a találkozásról, mi több az egész naplóban később sem említi Révész Imre nevét, ezért a püspök kézirata az egyetlen olyan forrás, ami dokumentálta a találkozóon elhangzottakat. Természetesen sokkal teljesebb körű elemzést lehetne végezni, ha mindkét fél tapasztalatai fennmaradtak volna, ennek híján azonban csupán az egyházkormányzó írásaira támaszkodhatunk. Ebből kiderül, hogy a találkozó pontosan 2 órán át tartott, és ahogy Révész érzékelte, az idő körülbelül $\frac{3}{4}$ részében Szálasi beszélt, s ő meglehetősen bölcsen reagált erre, ugyanis azt írja, hogy „[...] ellentmondást és vitát provokálni nem tartottam szükségesnek.” Esett szó politikusokról; Teleki Pálról Szálasi elkeseredéssel szólt, Imrédy Bélát szidta, Hitlerről pedig annyi hangzott el, hogy még sohasem beszélt vele. Révész úgy érzékelte, hogy Szálasi humorral beszélt arról, hogy zavarodottnak tartják, s azt is lejegyezte, hogy ő maga sem érzékelte ezt, sem Szálasi viselkedését, sem beszédmódját tekintve. A nyilaskezes vezető igyekezett kifejezni az általa megalkotott ideológia, a hungarizmus alapvonásait, elmondása szerint ebben fontos szervező elv az istenhit, a kereszténységet az abszolút pozitív entitásként ábrázolja, az egyházakat viszont belülről romlottnak tartotta. A jegyzetben Révész zárójelben írta le elemző észrevételeit, így a világnézeti diskurzushoz azt a megjegyzést tette, hogy „Úgy látom, a vitalizmust kombinálja a kereszténység általa ismert formájával.” A püspök két – egy világnézeti és egy gyakorlati – kommentárt jegyzett le, amit ő ajánlott Szálasi figyelmébe: az egyik az volt, hogy az ő meglátása szerint az egyházak a közhatalom részesei, s amíg ez így van, addig nem lehet krisztusi egyenlőségről beszélni; a másik megjegyzése pedig azokra a református lelkészekre vonatkozott, akik a párt tagjai, velük kapcsolatban Révész kérte, hogy ne viseljék tüntetőleg a pártjelvényt és a zöld inget. A püspök részletes leírást adott a Szálasi kinézetét meghatározó jegyekről és mentális állapotáról, ami alapján a férfi teljesen normális, szélsőségektől mentes személyiség benyomását kelthette. A leírásból két

⁸⁵ TtREK R 2812 402. Csia Sándor levele Révész Imréhez. 1942. június 18.; Csia utolsó sorai („Abban a reményben, hogy két – hazáját, fajtáját és népét szerető – magyar ember kézfogása föltétlenül a közjót fogja szolgálni, vagyok igaz kálvinista hitből fakadó, mély tisztelettel: Dr. Csia Sándor.”) érezhetően manipulatíván próbáltak hatni a püspökre azzal a szándékkal, hogy talán egy református egyházi vezetőhöz hamarabb nyer bebocsátást az, aki „igaz kálvinistának” aposztrofálja magát.

⁸⁶ TtREK R 2812 402. Szálasi Ferenc levele Révész Imréhez. 1942. július 4.

⁸⁷ Karsai (szerk.) 2016.

dologra következtethetünk: az egyik, hogy Szálasi a beszélgetés alatt vélhetően valóban nem érzékeltette fanatizmusát és a későbbi hatalomátvételre való készülést, a másik pedig, hogy Révész esetlegesen nem volt jó emberismerő és nem vette észre a szélsőséges megnyilvánulásokat. A részletes elemzésből ítélve ugyan nagyon aprólékosan megfigyelte a nonverbális jeleket, ennek ellenére meglepően pozitívan nyilatkozott a későbbi „nemzetvezetőről”. Vélhetően a találkozás nem gyakorolt különösebb hatást Révészre, aki a konklúziót egy nagyon beszédes textus⁸⁸ megjelölésével foglalta össze, Istenre bízva azt, hogy a Szálasi által megálmódott ideológiának van-e helye a társadalomban.

A találkozóról semmilyen hivatalos fórumon nem esett szó, a Révész püspöki munkáévtől lezáró püspöki jelentésben és munkanaplóban⁸⁹ is csupán annyi szerepel a találkozás dátumánál, hogy „július 6-9. – Konventi biz. ülések és tárgyalások”. Ennek ellenére egy héttel a megbeszélést követően az egyik erdélyi esperestől, Fülöp Ferencről⁹⁰ érkezett levél⁹¹ Révészhez, amelyben arról kért tájékoztatást, hogy milyen megállapodás született a „magyar-református egyház és a magyar nemzetszocialista párt között”. A levélből kiderül, hogy az információ a nyilasokon keresztül jutott el hozzá, ugyanis úgy fogalmazott, hogy „[...] egyik lelkésztársunk, aki az u.n. nyilaspárt tagja, azt a kijelentést tette, hogy beható tanácskozás folyt egyik oldalról Szálasi és Ravasz, másik oldalról Szálasi és Révész főtiszteletű urak között”. Révész jegyzete és válaszevele⁹² alapján természetesen szó sem volt „beható tanácskozásról”, megállapodásról pedig még kevésbé, annyit azonban megjegyzett, hogy „A R.L.-val való találkozását sponte sua nem említette, így természetesen én sem hoztam szóba.” A püspök tudott tehát a Ravasszal történő találkozásról, ezt a megbeszélést azonban Ravasz nem említette az önéletírásában⁹³, ahogyan az ő pályáját feldolgozó Hatos Pál-munka,⁹⁴ és a korábban hivatkozott Szálasi-napló sem, s természetesen megállapodás sem született a Magyar Református Egyház és a nyilasok között. Szálásinak vélhetően azért volt szüksége ezekre a találkozókra, hogy hivatkozási alapot teremtsenek arra vonatkozóan, hogy mennyire jó viszonyt ápol a Magyar Református Egyházzal, hiszen őt a két legmeghatározóbb kálvinista egyházkormányzó fogadta személyesen.

Ezt a dokumentumegyüttest Révész Szálásiek kivégzését követően, 1946 júliusában rendezte össze, s a mappára azt jegyezte fel, hogy „Igen bizalmas

⁸⁸ ApCsel. 5,38b-39. „Mert ha emberektől való ez a szándék vagy ez a mozgalom, akkor megsemmisül; ha pedig Istentől való, akkor úgysem tudjátok megsemmisíteni őket, és még úgy tűnhetne, hogy Isten ellen harcoltok.”

⁸⁹ TtREK R 6150. Püspöki jelentés az 1941. november 1-től 1942. október 31-ig terjedő munkáévről.

⁹⁰ Fülöp Ferenc aggodalma tulajdonképpen érthető volt, ugyanis abban az időben töltötte esperesi szolgálatát Erdőszentgyörgyön, amikor a román hadsereg elfoglalta a Sóvidéket, s a viszontagságok között vélhetően abban is elbizonytalanodott, hogy a saját egyházában milyen változásokkal kell számolnia az elkövetkezendő időkben. Életéről bővebben: Moldovai 2012: 17–25.

⁹¹ TtREK R 2812 402. Fülöp Ferenc esperes levele Révész Imréhez. 1942. július 14.

⁹² TtREK R 2812 403. Révész Imre levele Fülöp Ferenchez. 1942. július 16.

⁹³ Ravasz 1992.

⁹⁴ Hatos 2016.

természetű egyházpolitikai irományok. Életemben engedélyem nélkül senki fel nem bonthatja. Halálom után sem bontható fel 1952. december 31-ig.” A dátumból ítélve 1946-ban Révész igen közel érezte magához halála óráját, ennek ellenére 1967-ig élt, s ezek az iratok ekkor kerültek 50 éves zárolás alá, így egészen 2017-ig nem voltak kutathatók. Révész a mappa rendezésekor, négy évvel a találkozó után egy hosszú dokumentumban⁹⁵ írta le értékelését a Szálasi-ügyről. Ebből egyértelműen kiviláglik, hogy Révész saját bevallása szerint is naivan szemlélte a hungarista mozgalmat, s bár egyáltalán nem értett egyet vele, mi több egészen zavarosnak ítélte magát az ideológiát, tudós ember lévén, a találkozót követően partner lett volna abban, hogy levelezésekben világnézeti eszmecserét folytasson Szálasi Ferencsel. Ennek egyik első mozzanata az volt, amikor a megbeszélés után Révész postázta néhány elvi írását Szálasihoz tanulmányozásra, s erre – mivel Szálasi ekkor az erdélyi körútján tartózkodott – Csia Sándor válaszolt levélben.⁹⁶ Ennek tanúsága szerint Csia is elolvasta azokat az írásokat, amelyeket Révész küldött, s velük kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „[...] a zsidósággal kapcsolatos megállapításaidal nem mindenben értek egyet.” Az előzőekben esett szó arról, hogy Révész zsidósághoz való viszonya bibliai alapon állt, ennek tükrében elítélte az antiszemitizmust, s az efféle fejtegetésekkel nem értett egyet Csia Sándor, aki – a hungarista álláspontot követve – vélhetően maga is az aszemitizmust⁹⁷ támogatta. A püspök értékelése szerint a fő ok, ami miatt nem folytatta ezt a fajta világnézeti eszmecserét, a Fülöp Ferenc leveléből kiolvasható hazugság volt a meg nem született megállapodásról. Emiatt rendült meg végképp a bizalma az elsõre szimpatikus ember benyomását keltõ Szálasi Ferencben, akirõl – hatalomra kerülésével – Révész számára is nyilvánvaló lett, hogy mennyire mérgező az általa megálmodott ideológia. Az értékelésbõl az is kiderül, hogy Ravasz László sokkal világosabban látta Szálasi személyiségének alapvonásait, ugyanis Révész úgy fogalmazott, hogy „Ravasz László elõttem Szálasi megmosolyogni való fantasztának jellemezte, lényegében Enyedy Andornak⁹⁸ sem volt róla jobb véleménye, akit – utánam – szintén felkeresett.”⁹⁹

A találkozóznak nem volt tehát semmiféle jelentõsége a Magyar Református Egyház egészére nézve, néhány fontos következtetést azonban le lehet vonni a megbeszélés apropóján született dokumentumokból. Az egyik, és talán legfontosabb, hogy Révész Imre nem tulajdonított különösebb jelentõséget Szálasi mozgalmának, így nem ismerte fel idõben, hogy milyen veszélyeket rejthet

⁹⁵ TtREK R 2812 402. Révész Imre értékelése a Szálasi-féle mozgalomról és a vele való találkozásról. 1946. július 12.

⁹⁶ TtREK R 2812 402. Csia Sándor levele Révész Imréhez. 1942. július 24.

⁹⁷ A hungarista ideológiában a zsidóság kizsákmányolóként jelenik meg, így õk nem a zsidóellenesség (antiszemitizmus) hívei voltak, hanem a teljes zsidómentességet (aszemitizmus) szerették volna elérni. Az ideológiáról bővebben: Paksa 2013: 55-86.

⁹⁸ Enyedy Andor 1942–1952 között töltötte be a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöki tisztségét.

⁹⁹ TtREK R 2812 402. Révész Imre értékelése a Szálasi-féle mozgalomról és a vele való találkozásról. 1946. július 12.

többek között a zsidóság életére nézve. Így tulajdonképpen ugyanaz írható le, mint a deportálásokkal kapcsolatos megállapításoknál: későn érkezett a felismerés arra nézve, hogy Szálasi hatalomra kerülésének nem lett volna szabad megtörténnie. Erről árulkodik az a félmondat is, melyben a püspök a nyilasokhoz csatlakozott lelkipásztorokról beszélt. A másik következtetés tehát, hogy Révésznek ugyan tudomása volt arról, hogy a lelkipásztorok közül többen is a mozgalom részesei, sőt az őket megkülönböztető zöld ing viselői, ennek ellenére csak annyit kért, hogy ne keltsenek feltűnést. Véltetően mindezt nem tartotta veszélyesnek, s bár a református lelkészek között valóban nincs tudomásunk olyan kirívó esetről, mint a katolikusok körében Kun páter¹⁰⁰ alakja, arra azonban, hogy közülük senki sem lép majd fel hasonló módon, 1942-ben nem volt semmiféle garancia.

* * *

A folyamatban lévő teljes kutatás célja, hogy dekonstruáljam az eddigi szakirodalmak nyomán Révészről kialakult egyházkormányzói képet, és – elsősorban a 2017-ben kutathatóvá vált hagyaték alapján – rekonstruáljam Révész Imre gondolatait, egyházkormányzói attitűdjét. Mindezek nyomán a tanulmányban azt igyekeztem felvázolni, hogy püspökként ifj. Révész Imre hol helyezkedett a Horthy-korszakban és hogyan viszonyult az abban megjelenő ideológiákhoz, meghatározó jelszavakhoz, közéleti szereplőkhöz.

Révész Imre munkásságának ilyen szempontú értékelése rámutat arra, hogy a püspöknek a formalitáson túl tulajdonképpen személyes kapcsolata nem volt a kormányzóval, de tevékenységével kiválóan illeszkedett abba a politikai légkörbe, amelyben, állásfoglalásait tekintve a Magyar Református Egyház igencsak közel került a kialakult rendszerhez. Révész teljesítette egyházkormányzói kötelességeit, s ha nem is volt személyes meggyőződése az egyházi fősodor, a revíziós törekvések megvalósulásáért ő maga is tudott lelkesedni, s ennek több fórumon hangot is adott. A korszakban erőteljesen jelen lévő antiszemitizmushoz való viszony vizsgálatával igyekeztem megvilágítani azokat a munkákat, amelyek a marxista történetírás narratívája mentén tárgyalták a kérdést, de azokat is, amelyek megfelelő történelmi távlat hiányában (akik ilyen szempontból írtak róla, személyesen ismerték) túl pozitívan értékelték a szerepét, s azokról a szerzőkről is tettem említést, akik a levéltári források alapos vizsgálata nélkül sütötték rá püspöki működésére a „jobboldali fordulat” jelzőjét. Mindezekkel szemben vizsgálat alá vontam a hagyatékban lévő, vonatkozó dokumentumokat, s azok alapján igyekeztem meghatározni Révész Imre viszonyulását az antiszemitizmus kérdésköréhez. Hasonlóképpen próbáltam felvázolni a hungarizmussal való kapcsolatát egy izgalmas dokumentumegyüttes, a Szálasi-Révész találkozóáról szóló iratanyag

¹⁰⁰Kun András minorita szerzetesből vált a nyilasterror leghírhedtebb alakjává, s Kun páter néven híresült el. Tettei miatt 1945-ben kivégezték. Életéről bővebben: Budai-S. 2016.

nyomán, melyből egyértelművé válik, hogy a püspök nem tartotta veszélyesnek az új ideológiát.

A legfontosabb megállapítás talán minden vizsgált témakör kapcsán az, hogy Révész Imre alapvetően konfliktuskerülő személyiség volt, nem szólalt fel a felsőházban, saját bevallása szerint sem tett eleget a zsidóságért, és a Szálasival való diskurzus során nem látta értelmét a pártvezetővel való vitatkozásnak. Ezen túlmenően pedig mindegyik vizsgált témát meghatározza az, hogy Révész későn ismerte fel a korszak valódi veszélyeit, naiv szemlélője volt az eseményeknek, azok utólagos értékelésében azonban erről a túlzott jóhiszeműségről maga is megbánással és korábbi álláspontjának revideálásával nyilatkozott. Természetesen ezeket a magyarázó jegyzeteket megfelelő forráskritikával kezelve nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy az utólagos magyarázatok sok esetben lehetnek magyarázkodások, de tükrözhetik az 1945-ös fordulatot követő új világregnd elvárásait is. A hagyaték vizsgálatakor pedig szem előtt kell tartanunk azt a nagyon fontos szempontot is, miszerint ezeket az írásokat eleve zárolásra szánta, így sokkal inkább őszinteséget kell sejtenuünk a sorok mögött.

FORRÁSOK

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Kézirattára (TtREK)

R 2633. Zsidómisszió, zsidókérdés.

R 2812 402. Révész-Szálasai találkozó iratai.

R 2812 403. Révész Imre levele Fülöp Ferenchez. 1942. július 16.

R 3334_7-8. Báró Vay László ügyével kapcsolatos dokumentumok.

R 6150. Püspöki jelentés az 1941. november 1-től 1942. október 31-ig terjedő munkáévről.

R 7511/2. Hóman Bálint levele Révész Imréhez. 1935. március 25.

R 7511/1. Révész Imre Corvin-koszorú oklevele.

R 7511/4. A Magyar Corvin-lánc, a Magyar Corvin-koszorú és a Magyar Corvin-díszjelvény alapszabályai.

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL)

I.1.a.59-61. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek.

I.1.e.89.d. 567/1944. Révész Imre levele Bessenyei Lajos főispánhoz 1944. május 19-én.

I.1.e.89.d. 682/1944. Révész Imre levele Török Sándorhoz 1944. június 23-án.

I.1.e.89.d. 765, 786/1944. Révész körlevele a gyülekezetekhez, melynek szövegét ő maga olvasta fel a Nagytemplomban 1944. július 16-án.

I.1.e.89.d. 945/1944. Török Sándor levele Révész Imréhez 1944. szeptember 9-én.

I.1.e.90.d. 449/1944. Révész Imre levele Ricsóy Uhlarik Béla kormánybiztoshoz 1944. április 15-én.

- I.1.e.90.d. 786/1944. Révész levele Csia Sándorhoz, a MÁV igazgató-főorvosához 1944. július 22-én.
- I.2.20a. dr. Bacsó Jenő rektor levele Révész Imréhez. 1938. november 14.
- I.2.20a. dr. Málnási Ödön – Kulturák és civilizációk; Szociáletikai alapelveink
- I.2.20a. Egyház és Nemzeti Szocializmus. Holnap. 1939. július 21.
- I.2.20a. „Hogy élj!” Megnyitó beszéd a deportáltak felségítésére tartott hangversenyen Debrecenben, 1945. május 6-án.
- I.2.20a. Nyilatkozat. 1944. október 28.
- I.2.20a. Révész Imre levele Bacsó Jenőhöz. 1938. november 21.
- I.2.20a. Révész Imre levele Losonczy István főispánnak. 1938. november 27.
- I.2.20a. Szabó Dániel IV. éves teológusnak, a Bocskay Bajtársi Egyesület vezérének levele Révész Imréhez. 1938. november 23.
- I.8.d. ifj. Révész Imre I. A zsidó kérdés. Új Magyarország, 1920. július 22.
- I.8.d. ifj. Révész Imre I. Zsidó-kérdés. Hajdúföld, 1921. október 11.
- I.8.d_ifj. Révész Imre III. Néhány megjegyzés Kádár Imre - Egyház az idők viharai-ban című 1957 végén megjelent könyvére. 1959. szeptember 20–23.
- I.8.d_ifj. Révész Imre III. Szenes László levele Barcza Józsefhez Révész személyéről. 1989. július 8.
1926. évi 22. törvénycikk az országgyűlés felsőházáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D39>
1940. évi 27. törvénycikk a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D42>
- Akadémiai Értesítő*, 45. kötet, 1935. https://adt.arcanum.com/hu/view/AkademiaiErtesito_1935/?pg=0&layout=s
- Barcza József (szerk.) 1990: *Révész Imre – Vallomások*. Budapest.
- Csaba útján (emlékezés Horthy Istvánra)*. <https://filmhirdokonline.hu/watch.php?id=4759>
- Felsőházi Napló* I–IV. kötet. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ogydok_1939_1943/
- Hósi halált halt vitéz nagybányai Horthy István Magyarország Kormányzóhelyettese Ő Főméltósága temetésének szertartási rendje. *Budapesti Közlöny* 1942. augusztus 25. 2.
- Karsai László (szerk.) 2016: *Tények és tanúk. Szálasi Ferenc naplói (1942–1946)*. Budapest.
- Moldovai Péter Attila 2012: Fülöp Ferenc lelképásztor életrajza (forrásközlés). *Sóvidék* (4.) 2. 17–25.
- Országgyűlési Almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_Almanach_1939-1944/?pg=0&layout=s
- Révész Imre 1916: *Bod Péter, mint történetíró*. Kolozsvár.
- Révész Imre 1921: *„Aikre nem volt méltó a világ” – Képek a kereszténység történetéből*. Kolozsvár.
- Révész Imre 1926: *Révész Imre élete 1826-1881*. Debrecen.

Révész Imre 1930: *A kereszténység története élet- és jellemrajzokban*. Debrecen.

Révész Imre 1932: *A reformáció*. Budapest.

Révész püspök cikke az erdélyi tanulságokról. *Függetlenség* 1940. szeptember 18. 5.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Barcza József – Dienes Dénes (szerk.) 1999: *A Magyarországi Református Egyház Története 1918–1990*. Sárospatak.

Bekényi István – Dányi Dezső – Kollega Tarsoly István (szerk.) 1996: *Magyarország a XX. században II. – Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Szekszárd.

Bereczky Albert 1945: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Budapest.

Budai-S. Balázs 2016: *Kun páter a reverendás gyilkos – A nyilas korszak leghírhedtebb alakjának nyomában*. Budapest.

Büky Orsolya 2015: *A szellem lovagjai*. Budapest.

Gonda Moshje Élijáhu 1967: *A debreceni zsidók száz éve. A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*. Tel-Aviv.

Dezső Kinga Julianna 2023: Ifj. Révész Imre útja az egyházkormányzói székig 1889–1938). In: Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány – Identitás – Történelem 2022* (Reformáció Öröksége 10.) Budapest, 517–532. DOI: 10.61376/hit.2022.dezso.36

Hatos Pál 2016: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Budapest.

Kádár Imre 1957: *Egyház az idők viharáiban*. Budapest.

Kerepeszki Róbert 2012: *A turul szövetség 1919-1945*. Máriabesnyő-Gödöllő.

Kerepeszki Róbert 2011: Feszültségek az egyetemi templom építése körül 1938-ban. *Gerundium* (2.) 1–2. 125–134.

Kónya István 1967: *A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban*. Budapest.

Matkó László 1994: Él mólé rahamim... Baltazár Dezső református püspök. *Múlt és Jövő* 1. 59–62.

Paksa Rudolf 2013: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest.

Pelle János 2014: A Soa Debrecenben. *Valóság* (57.) 12. 40–72.

Püski Levente 2000: *A magyar felsőház története 1927-1945*. Budapest.

Prepuk Anikó 2004: A kirekesztéstől a deportálásig. A debreceni zsidóság deportálása. *História* (26.) 2–3. 32–39.

Ravasz László 1992: *Emlékezéseim*. Budapest.

Romsics Ignác 2010: *Magyarország története a XX. században*. Budapest.

Sartre, Jean-Paul 1947: *Vádirat az antiszemitizmus ellen*. Budapest.

Siró Béla 1996: A debreceni zsidóság a vészidő idején. *Történeti Tanulmányok IV*. Debrecen, 147–182.

Siró Béla 1994: A debreceni zsidóság szellemi arcképéhez. *Múlt és Jövő* (3.) 1. 47–58.

Siró Béla 1993: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság. *Debreceni Szemle* (1.) 1–2. 228–237.

- Szabadi István 1999: *Kormos László (1919–1996). Biográfia-Bibliográfia*. Debrecen.
- Szenes Sándor 1986: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok*. Budapest.
- Szilágyi István (szerk.) 1949: *A magyar református egyház története*. Budapest.
- Tibori János 1995: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957*. Debrecen.
- Tímár Lajos 1994: Asszimiláció vagy cionizmus? A debreceni zsidóság társadalma a két világháború között. *Múlt és Jövő* (3.) 1. 31–42.
- Turbucz Dávid 2016: *A Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest.
- Zoltai Lajos 1934: A zsidók letelepülése Debrecenben. *Magyar Zsidó Szemle* (51.) 1–5. 19–32.